

ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ

Yrd. Doç. Dr. Çağatay Okutan

Karadeniz Teknik Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

• • •

Özet

Bilindiği gibi Arap dünyasında 20. yüzyılın başlarından itibaren ciddi şekilde yaşanmaya başlanan sorunlar günümüzde de devam etmektedir. Elbette bu sorunların Arap milliyetçiliği ekseninde değerlendirilmesinin ayrı bir anlamı vardır. Zira, 19. yüzyılın revaçta akımı olan milliyetçiliğin Arap topraklarına nüfuzu, günümüze dek sürecek olan sorunların kaynağında yer almaktadır. Bu açıdan çalışmanın, tarihsel süreç içinde Arap milliyetçiliği ve bugün itibariyle konununun belirlenmesi temel amacına yöneldiği söylenmelidir.

Bugün itibariyle üç temel sorun mevcuttur: Filistin Sorunu, İslam ve Batılılaşma. İlk nesil Arap milliyetçilerinin öngördüğü İslami temel kurallara dayanma gerekliliğinin hangi boyutta olacağı, daha doğrusu radikal veya reformist yaklaşımların hangisinin galebe çalacağı, hem Batılılaşma sorunu ile ilgilidir, hem de Arap milliyetçiliğinin gelecekteki konumunu belirlemesi açısından önemlidir. Filistin konusu da ayrı derecede etkili bir sorun olarak çözüm beklemektedir.

Arab Nationalism

Abstract

As is well known the Arab World has been facing serious problems since the beginning of the 20th century. It is important to note that these problems should be assessed in conjunction with the concept of Arab nationalism.

The aim of this paper is to examine the historical evolution of the Arab nationalism and to indicate its significance in relation to the events occurred in the Arabian Peninsula.

There are three main issues with which the Arab World has to deal in this century: Islam, the Palestine Question and the concept of Westernisation. The first generation of Arab nationalists argued that the idea of nationalism had to be in compliance with the basic principles of Islam. The view which will be taken in relation to Islam, whether fundamental or creative, will determine what the Arab nationalism really means. In the same vein, the development with regard to the Palestine issue will also be effective on the future of Arab nationalism.

Arap Milliyetçiliği

Giriş

Kasım 2000'de Beyrut'ta sergilenen "Arap Rüyası" adlı müzikalin, organizatörleri dahi şaşkırtacak derecede ilgi görmesi (MUSTAFA, 2000: 1), Arap milliyetçiliği konusu üzerindeki tartışmalara hız kazandırdı. Arap dünyasında başlayan ve "yeniden dirilmeyi" gündeme getiren bu tartışmaların slogan düzeyinde kalmasının ve geçmişin Arap entellektüellerinin görüşlerinin akademik çevrelerde hiçbir katkı olmadan canlandırılmasının nedenleri konusunda düşünmek, Arap milliyetçiliği açısından gelinen noktayı tespit etmek açısından oldukça önemlidir.

Gelinen noktayı, gelişim sürecini incelemeyi anlamak mümkün olmadığı düşünüldüğünde ve teorik bir çerçevenin de zorunluluğu dikkate alındığında, bu çalışmanın birkaç bölüme ayrılması kaçınılmazdır. Elbette temel amaç, Arap milliyetçiliği kavramının süreç ve bugün itibarıyla içeriksel belirlenimidir. Bunun yanında, Batı deneyiminde "millet" ve "milliyetçilik" kavramlarının incelenmesi ve bu çerçevede, sözü geçen kavramların Arap dünyası açısından önemini ihmal edilmesi de mümkün değildir.

1. Millet ve Milliyetçilik Kavramları Üzerine Kısa Bir Değerlendirme

"Millet" kavramını açıklama çabalarından elde edilen, üzerinde anlaşma sağlanabilmiş ortak bir tanımlamaya gidilemediği sonucu olmuştur. Daha doğru bir ifadeyle, farklı ülkelerde farklı pratiklerle içeriğinin belirlendiği dikkate alındığında millet; W. Connor için ortak ideoloji, ortak müesseseler ve adetlerin yanında toprak unsurunun da ön plana çıktığı bir kavram iken (CONNOR, 1994: 37), E. Gellner ise kültür ve hissin önemine işaret etmektedir. Buna göre, "düşünceler, işaretler ve çağrışımlar, davranış ve iletişim biçimleri sistemi" anlamına gelen kültürün paylaşımı ve ayrı millete mensubiyet hissinin varlığı yeterlidir (GELLNER, 1992: 28). Ya da millet, "hayal edilmiş bir siyasal topluluktur" (ANDERSON, 1995: 20) veya E. Hobsbawm'ın yaklaşımı doğrultusunda, nesnel ve öznel tanımlar tatmin edici olmadığı için bu alanda benimsenecek en iyi tutum bilinemezciliktir ve *a priori* bir tanımda

bulunmaktansa bir başlangıç varsayımı olarak "kendilerini bir milletin üyeleri gören yeterli büyüklükteki insan toplulukları bu halleriyle millet" olarak kabul edileceklerdir (HOBSBAWM, 1995: 23-24).

Tanımlama girişimlerinde ortaya çıkan farklılıklar, milleti oluşturan unsurların belirlenmesinde de söz konusu olmaktadır. Üzerinde en çok durulan unsur olan dil, M. Guibernau'ya göre milli bilincin oluşmasında en önemli faktörlerden biridir. Zira, bir milletin içinde kalabilmenin temel ölçütü dildir. Çünkü, "anlamama" veya "anlaşılmama", yani "yabancı" olmanın temel sorunu iletişim kurma yetersizliğidir ve bu durum bir milletin dışında kalmak için yeterlidir (GUIBERNAU, 1997: 120). Benzer şekilde E. Balibar ve I. Wallerstein'a göre de dil, bireyleri her an fiili hale gelebilecek bir kökene bağlama fonksiyonu ile etrükliğin üretilmesinde önemli bir etkidir (BALIBAR / WALLERSTEIN, 1993: 122). Oysa, milliyetçilik konulu akademik çalışmaların kurucularından biri olarak kabul edilen H. Kohn'a göre milletin oluşumunda dil, Herder ve Fichte tarafından öne sürüldüğü kadar önemli değildir. Çünkü, İsviçre ve Latin Amerika ülkeleri dikkate alındığında farklı dilleri konuşan topluluklardan teşekkül etmiş milli devletlerin bulunduğu görülecektir (KOHN, 1969: 14).

Kültür ve tarih birliğini de milletin temel unsurları arasında değerlendiren görüşler mevcut olsa bile, sözü geçen kavramların içeriğinin geriye dönük bir edimle ve belirli bir siyasi amaç çerçevesinde belirlenebilir olduğu dikkatten kaçmamalıdır (ERÖZDEN, 1997: 110). Ayrıca, E. Gellner'in de belirttiği gibi, kültürel farklılıkların insanlık tarihinde çok fazla yer edindiği, bu farklılıkların sürdüğü ve kültürel sınırların çok zaman belirginsizleştiği de göz önüne alınmalıdır. Yaygınlaşmış eğitim ve iletişim sistemleri sayesinde standartlaşmış üst kültürlerin, milli kimliği ortak bir kültürle tanımladığı söylenebilir veya bireylerin ancak ortak bir kültürle tanımlanan birimlerde yaşayabilir oldukları ve kültürel çoğulculuğun güncel koşullarda geçerli olmadığı ileri sürülebilirse de, bunun her zaman böyle olduğunu söylemek bir hayli güçtür (GELLNER, 1992: 103-104).

Benzer şekilde soy birliğinin de milleti meydan getirmede ne derece etkili olduğu tartışmalıdır. Zira, modern hayatın mobilizasyonu ve tarihin büyük göçleri sayesinde soy birliği kalmamıştır (KOHN, 1969: 14). Ayrıca, ırk bakımından homojen millet tanımlaması, çağdaş devletlerin çoğunluğunun etnik homojenliğe sahip olmadıkları dikkate alındığında, uygun bir niteleme değildir (PFAFF, 1994: 16).

Son olarak din kurumunu ele almak mümkündür. Ancak, E. Erözden'in de belirttiği gibi, özellikle büyük dinlerin evrensel mesajları millet ve milli devlet gibi kavramları dışlamaktadır. Üstelik millet, modernleşme süreci ile birlikte ortaya çıkmış ve modernleşmenin temel dinamiklerinden biri olan dünyevileşmeyi içselleştirmiştir. Yine de, dinin kimi milletleşme süreçlerinde yadsınamayacak bir öneme sahip olduğu gözden kaçırılmamalıdır (ERÖZDEN,

1997: 112-114). Hint milliyetçiliği ve milletin yaratılmasında Hindu kahramanlar ve tanrıları konu alan dualardan yararlanılması ve "dini topluluk ile dini mesihçiliği ve milliyetçiliği içeren millet olgusunun Yahudi düşünce ve pratiğinde neredeyse özdeş" olması iki önemli örnek olmuştur (SMITH, 1994: 135, 177).

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, millet kavramı üzerine yapılan tartışmalardan ortak bir tanımlamaya gitmek mümkün olmamaktadır. Hemen belirtmek gerekir ki, Arap dünyası açısından da belirleyici bir tanıma ulaşmak oldukça zordur. Konu, linguistik bir tahlil çerçevesinde ele alındığı takdirde, Arapça millet kavramı dışında üzerinde önemle durulması gereken ve Arap milliyetçilerinin de sıkça vurguladıkları "asabiye", "kavim" ve "ümme" kavramlarına değinmek gerekmektedir. Sözü geçen kavramlarla özgün bir Arap milleti ve milliyetçiliği formunu yakalamak mümkünse de, 19. ve 20. yüzyıl Arap tarihi içinde bu formu dışlayacak pratiklere ve düşünsel açılımlara rastlanmaktadır. Zaten, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde de görüleceği gibi Arap milliyetçiliği, Pan-Arap ideoloji ile işgalci güçlere tepkiyle ortaya çıkan milli devletleşme isteği doğrultusunda özgün bir içeriğe kavuşmamıştır.

Oldukça tanınmış bir Arapça sözlükte kavim, aynı soydan gelen akraba topluluklar olarak tanımlanmaktadır. Yine aynı sözlükte asabiye ise, bir grubun prensiplerinin desteklenmesi, savunulması ve bu gruba şiddetli arzuya bağlılık olarak açıklanmaktadır (DAR EL MEŞRIK, 1973: 508, 664). Asabiye (tribal feeling, spirit of kinship), "isba" kökünden türemektedir ki, akrabalığı ifade eder. "İsb" ise, kahkaha çiçeğinin adıdır ve bu çiçek bir ağaç veya benzeri bir nesnenin etrafında kendiliğinden dönme özelliğine sahiptir (RIDA, 1962: 75-76).

Kavim ve asabiye kavramlarının tanımlanmasında ortaya çıkan temel unsur, "Akrabalık Ruh" ile birbirine bağlanmış ve aynı soydan gelen bireylerin oluşturduğu topluluğun farklı soydan gelenleri dışladığıdır. Bir üst birleşme formu olarak millet de, soy birliğini ifade etmektedir. M. Hudson'un da belirttiği gibi, millet kavramı İslam ümmeti içindeki dinsel bir birlikteliğin ifadesi olarak kullanılmıştır (HUDSON, 1977: 37). Elbette bu birlikteliğin kavim ve asabiye kavramları çerçevesinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Zira, son aşamada ümmet, soy birlikteliği olarak tanımlanmaktadır (DAR EL MEŞRIK, 1973: 17). Her ne kadar ümmet kavramı İslam birliği ifade edilirken kullanılageldiyse de, 20. yüzyıl Arap milliyetçiliği içindeki anlamı "Arap milleti" veya "Arap ümmeti"nin nitelendirilmesi yönünde olmuştur (HUDSON, 1977: 37).

Soy ortaklığının yanı sıra, Arap medeniyetinin kurucu unsurlarından birinin de dil olduğu kabul edilmektedir (RABBATH, 1962: 110). A. Alayili'ye göre Arapça, sanat, edebiyat, heyecan ve düşüncelerin ortaklığı için gerekli ve yeterlidir. Ataların dili sevdirilmeli ve bütün Araplar çalışmalarını bu doğrultuda yönlendirmelidirler. Zira, geniş bir coğrafya içinde ortak bir tarihi

paylaşan Arapları bir arada tutmanın ve aralarında güçlü bir dayanışma sağlamanın yolu budur (ALAYILI, 1962: 123-124).

Yukarıdaki açıklamalardan soy unsurunun Araplar açısından oldukça önemli olduğu ortaya çıkmaktadır. Arap olan, Arapça konuşan ve İslam dinine mensup bireylerin oluşturduğu bir topluluk için uygun olacak bir milliyetçilik tanımlaması yapmak çok zor değil, ancak bundan daha önemli olan pratiğin sanıldığı gibi tekdüze ve açık bir şekilde gerçekleşmemiş olduğudur. Üstelik Arap dünyasında milletleşme süreci Batı'daki dinamiklerle benzerlik göstermediği gibi, kendine özgü sorunlar da içermektedir.

Batı dışı toplumlarda değişim süreçlerini anlatmaya yönelik olan "modernleşme kuramı"nın öngördüğü temel dinamik, çok kısa bir süre içinde gerekli dönüşümleri sağlamak amacıyla "insan iradesinin aktif müdahalesi"nin zorunluluğudur. Elbette bu müdahalenin, "modern devlet"nin temel dinamiklerini kavramış seçkinlerce yapılması gerekmektedir (KÖKER, 1995: 13-14). Zira, henüz milletleşme aşamasına ulaşamamış Batı dışı toplumlarda, özellikle de Arap dünyası özelinde, dinsel-kültürel alanlarla örülü toplumsal yapılarda (HOBSBAWM, 1995: 164) müdahale oldukça önemli olmaktadır. Belirli bir siyasal akıma dayanma zorunluluğu hisseden insan iradesinin aktif müdahalesi, Ortadoğu'da ayrı bir zorluk yaşamıştır. S. S. Öğün'ün de belirttiği gibi, Ortadoğu'daki siyasal akımlar ve bu bağlamda milliyetçilik, "geri kalmışlık" ve "müslümanlık (doğululuk) duygusu" baskısı altında kalmıştır. Buna ek olarak, haberleşmenin kısıtlılığı, yerleşik topluma geçişin henüz tamamlanmamış olması ve alt-kültür dinamikleri olarak mezhep ve tarikatların kültürel hayattaki etkinlikleri milli bütünleşmeyi sağlamada karşılaşılan güçlüklerdi (ÖĞÜN, 1993: 103, 109). Dolayısıyla Arap dünyasında milletleşme, Batı'daki örneklerin aksine, daha çok "yukarıdan aşağıya" gerçekleştirilmeye çalışılan ve bu çerçevede siyasal seçkinlerin önemli ölçüde müdahalesini öngören bir dönüşüm olarak algılanmıştır. Siyasal seçkinlerin aktivitelerine düşünsel destek de dönemin Arap entellektüellerince sağlanmaktaydı.

2. Arap Milliyetçiliğinin Düşünsel Temelleri

Milliyetçilik ideolojisinin 19.yüzyılda pratiğe aktarılmasında yaşanan sorunlar, hem Avrupa hem de Osmanlı İmparatorluğu için bir hayli önemlidir. Fransız İhtilali sonrası bütün Avrupa'yı etkisi altına almış olan bu ideolojinin ve bu çerçevede milletleşme eğilimlerinin, 19.yüzyılın sonu itibarıyla tezahürü, milletin etnik-dilsel temelde tanımlanması sonucunu doğurdu. Bu açıdan Romantizm akımı, hem Batı Avrupa'nın çoktan milletleşmiş ülkelerini kültürel hakların azınlıklar noktasında yeniden tanımlanması zorunluluğuna itti, hem de milletleşmemiş toplulukların milletleşme yolundaki taleplerine ivme kazandırdı. Osmanlı İmparatorluğu da kendini bu sürecin tam ortasında buldu.

Milliyetçilik ideolojisinin Türkler dışındaki unsurlarda etkisini göstermesi çok kısa sürede oldu. Osmanlı yönetimi ise, "Osmanlılık" ideolojisi ve ardından II.Abdülhamit'in İslam birliği siyasetiyle İmparatorluğun devamını sağlama çabası içindeydi. Aslında, bir paradoks da olsa, her iki birlik siyasetinin aynı anda uygulandığı dönemler oldu. Bu şekilde, hem gayri Türk Müslüman unsurların, hem de gayrimüslimlerin İmparatorluktan kopmaması sağlanacaktı. Oysa, bu unsurlarda milliyetçilik ideolojisi bir hayli yaygınlaşmıştı ve "Osmanlıcı" veya "İslamcı" bir üst kimlikle bunların bir arada tutulması imkanı kalmamıştı.

Osmanlı idare teşkilatının 18. yüzyıldan itibaren bozulması ile, İmparatorluk sınırları içinde yer alan Arap topraklarında Batılı devletlerin faaliyetleri arttı. Ve 19. yüzyılın başlarından itibaren Batı ile kurulan temasta, misyonerlerin öncülüğü ve Batı'ya gönderilen öğrenciler ve göçler ile, milliyetçilik fikri ithal edilmeye başlandı. Arap edebiyatı ve İslam tarihine yönelik çalışmalarla zenginleştirilen bu fikirler, zamanla din ayırt etmeksizin Arapça konuşan halkın birliğini savunacak hale geldi. Ancak pan-Arabizm akımı, İslamiyetin hala önemli bir etken olarak devam etmesinin ve İngiltere'nin Mısır'ı işgalinden sonra ayrı bir Mısır milliyetçiliğinin doğmasının etkisiyle önemini kısa sürede yitirdi (KÜRKÇÜOĞLU, 1982: 9-14). Yanı sıra, Arap milliyetçi hareketi başlangıçta hem örgütsel bir boyut kazanamadı, hem de Araplar arasında Osmanlı Devleti'ne sadakatin devamı konusunda görüş ayrılıkları doğdu (CLEVELAND, 1971: 10).

Görüş ayrılığının temel nedeni, Arap kimliğinin İslamcı bir üst kimlik çerçevesinde korunabileceği veya tam aksi olarak gittikçe Türk etnik unsuruna daha çok dayanma temayülü gösteren Osmanlı yönetiminin asimilasyonist politikaları ile zamanla unutulacağı endişesi idi. Genel kabul gören görüş ise, Osmanlı yönetimi altında Arap milliyetçi hareketinin hiçbir şekilde gelişemeyeceğiydi (THE ARAB GOVERNMENT OF THE HIJAZ, 1962: 94, KRAMER, 1996: 22).

Arap milliyetçi hareketinin düşünsel temelleri ise Selefi Akımı ile atıldı. Selefi Akımı ilk olarak Mısır'da kök saldı ve kurucusu İranlı pan-İslamcı aktivist Jamal al-Din al-Afghani (1839-1897) idi. Afgani'nin, Ezher Üniversitesi öğrencilerine yönelik mesajı, yabancı hakimiyetinden kurtuluşun tek yolunun İslami reform içinden geçtiği tezi üzerine oturmaktaydı. İlk jenerasyon Müslümanların (al-salaf al-salih, the venerable ancestors) örnek alınması ve bu doğrultuda var olan kurum ve pratiklerin gözden geçirilmesi zorunluydu. Dolayısıyla, "İslami dayanışma" kavramı üzerine temellenmiş Afgani'nin reformist yaklaşımı, milliyetçi ve ayrılıkçı olmaktan çok, pan-İslamcı bir içeriğe sahipti (TAYLOR, 1982: 7).

Afgani'nin pan-İslamcı düşüncesi takipçileri tarafından destek görmedi. Selefi Akımı, Afgani düşüncesinin aksine kültürel bir boyutta yeniden

canlandırıldı. Muhammed Peygamberin Arap kültürünün yüceltilmesindeki önemini hatırlanması (SHAIKH, 2000: 2) ve Muhammed Abduh'un Mısır ve Araplar üzerine özel ilgisi sonucu Selefi Akımı milliyetçi bir içeriğe büründü (TAYLOR, 1988: 35).

Batı tepkisi içerikli Abduh'un İslam modernizmi düşüncesi kısa zamanda etkisini gösterdi. 20. yüzyılın ilk yıllarından itibaren de Müslüman Araplar kendilerine özgü bir Arap milliyetçiliği geliştirmeye başladılar. Abduh'un İslami modernizminin öncülük ettiği bu yeni akımda ana tema, Müslümanların hata içine düşmelerinden kaynaklanan geriliğin İslamın temel referanslarına dönülmekle aşılabileceği inancı idi. Gerçek İslam O'nun atalarının İslamıydı ve bu atalar Araptı. O halde Müslümanların uyanışında Araplar ve Arap kültürü öncü olmalıydı. Bu fikirler, Abduh'un takipçileri tarafından geliştirildi. Gerçi ilkler siyasal otonomiden bahsetmekten kaçındılar, ama sonradan gelenler Arap kültürel liderliğini savundular ve İslami modernizasyonun bu versiyonu Arap milliyetçiliğinin en erken sembolleri olarak benimsendi (DAWN, 1991: 7-8).

Muhammed Abduh'un fikirleri, Kahire'de El Menar Dergisi'ni çıkaran ve yazdığı Kur'an tefsiri ile adını duyuran Lübnan doğumlu Rashid Rida (1865-1935) tarafından geliştirildi (DAR EL MEŞRIK, 1976: 308). R. Rida'nın fikirleri, M. Abduh'da olduğu gibi, İslami yeniden dirilişin Arap öncülüğü ile olacağı ana teması üzerine oturmaktaydı (TAYLOR, 1988: 35). Ayrıca, Rida'ya göre, İslam'ın temel kuralları içinden milliyetçiliği dışlayacak bir sonuca ulaşamazdı. Modern zamanların ideolojisi olarak milliyetçilik, bir ülkenin insanlarını birlik halinde vatan savunmasına ve bağımsızlık mücadelesine yönelmektedir ki, İslam'ın da Kutsal Savaş'tan amaçladığı budur. Buna ek olarak, İslam kurallarının himayesi altında bulunan gayrimüslimlerin de millet kavramı dışında değerlendirilmesi mümkün değildir (RIDA, 1962: 76).

R. Rida'nın katkısı, Arap milliyetçiliğini Renancı bir yaklaşım çerçevesinde değerlendirmesiydi. Hemen belirtilmelidir ki, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başları itibarıyla Arap milliyetçiliği kavramsal boyutta formüle edilebilmiş değildi. Aynı tarihlerde milliyetçilik, laik kavramlar içinden de anlaşılmaya çalışıldı. Yabancı kontrolüne endekslenmiş özgürlük sorununun çok önemli olması da, milliyetçilik ideolojisinin politik bir platforma çekilmesine neden oldu.

3. Mısır'da Milliyetçilik

Mısır'da Napolyon işgalinin ardından milliyetçi bir uyanış yaşanacaktır. Muhammad al-Mahdi gibi entelektüel öncülerin ve Kahire'deki gazetelerin gayretleri ile bu uyanış teşvik edildi ve Muhammad Ali'nin başlattığı hareket ile doruğa ulaştı. Muhammad Ali özellikle eğitim konusuna ağırlık verdi ve birçok gencin Avrupa'ya gönderilmesini sağladı. O'nun idaresi altında İtalya, Fransa ve

İngiltere'ye çok sayıda öğrenci gönderilmesinin yanında, ülke içinde de yeni okullar açıldı. Örneğin 1835'te faaliyete başlayan Dil Okulu, Mısır'ın siyasal düşüncesini biçimlendirmede merkezi bir rol oynadı. Okul, Arap dünyasına Muhammad Abu'l Sa'ud ve Muhammad Uthman gibi düşünürler kazandırmasının yanında, Avrupa baskısı kitapları Arapça'ya çevirebilecek tercümanlar yetiştirdi. Böylece, milliyetçilik ideolojisinin Mısır'a tatbiki ve Arap dilinin modernizasyonu yöntemleri öğrenilmeye başlandı. Bu harekete ivme kazandıran ise, Mısır entellektüellerinin en önde gelen ismi olan Rifa'ah Rafi al-Tahtawi idi. Mısır milliyetçiliğini Arap milliyetçiliğinden ayıran Tahtawi, İslam birliği ilkesinden ayrılan ilk Mısırlı düşünürdü ve Mısır milliyetçiliğinin adeta temelini attı (AHMED, 1960: 2-5).

Mısır'daki bu ilk uyanmanın ardından, ikinci nesil Selefi entellektüellerin öncülüğünde milliyetçilik çağdaş bir boyut kazanmaya başladı. M. Abduh'un takipçileri, özellikle Muhammad Farid Wajdi (1875-1954), Qasim Amin (1865-1908) ve Ahmad Lutfi al-Sayyid (1872-1964), İslami reform kavramını tedricen değiştirdiler ve Batı modernizminin anlaşılmasına yönelik bir içeriğe kavuşturmaya çalıştılar. 19. yüzyılın son çeyreğinde ortaya konan milliyetçiliği anlama çabası Batı modernizmini öne çıkarıyordu, ancak aynı tarihlerde yabancı müdahalesi endeksli milliyetçi bir karşı duruş da popüler bir yükseliş sağlamaktaydı ve Albay Ahmad Arabi Paşa önderliğinde geliyordu (TAYLOR, 1988: 36). Özellikle 1882 İngiliz işgalinin ardından yarı gizli olarak kurulan Ulusal Parti'nin ve Arabi Paşa'nın öncülüğünde milliyetçi hareket önemli bir güç kazandı. 1907 tarihinde ise, Mustafa Kamil (1874-1908) resmi olarak kurulan Ulusal Parti'nin en önde gelen kişiliği oldu ve şehirli kitlelerden ve öğrencilerden yoğun destek almaya başladı (TAYLOR, 1982: 8-9).

Mustafa Kamil milliyetçiliğinin odak noktası İslam veya ümmet değildi. Yeni bir yurtseverliği teşvik ediyordu ve ülke sevgisinin romantize edilmesi ile Mısır toprağına mistik bir bağ öngörmekteydi (TAYLOR, 1982: 36). Yapmış olduğu bir konuşmadan milliyetçiliğinin temel dinamiği rahatlıkla anlaşılıyordu:

"Anavatan, ya anavatan: Sevgim ve kalbimsin. Hayatım ve varoluşumsun. Kanım ve ruhumun..." (SAFRAN, 1961: 87).

Duygusal bir bağ olarak milliyetçiliğin bu ifadesi, daha sonraları Ahmad Lutfi al-Sayyid tarafından daha sofistike bir tarzda geliştirildi. Ancak, Mısır'da milliyetçilik fikri asla Batı politik düşüncesindeki olgunluğa ulaşamadı. Saad Zaghlul ve 1919'da kurduğu Wafd Partisi, bir politik doktrin olma uğraşına yönelip Lutfi al-Sayyid'in laik yorumunu dönüştürmeye çalıştı ise de, bu arayış boşa çıktı (TAYLOR, 1988: 37).

4. Verimli Hilal (The Fertile Crescent; Suriye, Irak, Lübnan, Ürdün, Filistin)'de Milliyetçilik

Verimli Hilal'deki milliyetçi ilk uyanış 1847 yılında Suriye'de oluşturulan küçük bir edebi topluluk ile siyasal ve toplumsal etki alanının genişletilmesi çabaları ile başladı. Bu edebi akım, bütün Ortadoğu'yu ciddi şekilde etkiledi ve "kendi kaderini tayin hakkı" fikrinin yaygınlaşmasını sağladı (HADDAD, 1997: 9).

Kısa bir süre sonra da, Amerikalı Protestan misyonerlerin eğitim faaliyetleri önemli düşünsel gelişmelere neden oldu. Lübnan'ın hemen her tarafında ilkokul ve ardından ortaokullar açan misyonerler, 1920'de American University of Beirut adını alacak olan Syrian Protestan College'ı kurdular. 1866 yılında Beyrut'ta kurulan kolej, kültürel akımların en önemli merkezi haline geldi. Batı bilim ve tıbbının yanında Arap tarihi ve edebiyatının araştırılması ile, Arap milli kimliği konusunda ciddi çalışmalar yapıldı ve sonuçlar Kolej öğrencilerine aktarıldı (TAYLOR, 1982: 11).

Bu gelişmelerle birlikte 19. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Verimli Hilal'de milliyetçilik ayrılıkçı bir içeriğe büründü. Osmanlı yönetiminin bozulması ve özellikle 1908 Devrimi'nden sonra merkezi hükümetin "Türkçülük"e yönelmesi ile Verimli Hilal'de ayrılıkçı hareketlere ivme kazandıracak yer altı örgütleri oluşturuldu. Bu örgütlerin en önemlileri, 1909'da kurulan Al-Qahtaniyya, 1911'de kurulan Al-Jamiyya Al-Arabiya Al-Fatat ve 1914'te kurulan Al-Ahd idi (TAYLOR, 1988: 37).

Benzer örgütler Arap topraklarında hızla yayıldı ve İstanbul'da da etkisini gösterdi. Ulusal fikirlerin yaygınlaştırılmasını amaç edinen ve kısa sürede kapatılan Arap-Osmanlı Kardeşlik Cemiyeti ve 1909 yılında da El Muntada El Edebi adı altında bir edebiyat kulübü kuruldu. Bu örgütlenmeler, milliyetçilik konusunda önemli başarılar elde ettiler (KÜRKÇÜOĞLU, 1982: 21-22). Elbette bu gelişmeler, Mekke Şerifi Hüseyin'i, 1916 Haziranında isyana (the Great Arab Revolt) götürecektir etkenlerden biri oldu.

5. Arap Milliyetçiliğinde Pan-Arabizm

Milliyetçi elitin ilk nesli orta sınıf veya orta sınıfın üstüne mensup kişilerdi ve ya Avrupa'da ve Amerika'da, ya da kendi ülkelerinde Batılı okul ve kolejlerde eğitim görmüşlerdi. Onların çağdaş eğilimi, parlamenter demokrasi ve geleneksel Batı liberalizmi ile rekabet etme amacına yönelik bir arayışın uzantısıydı (TAYLOR, 1988: 38). Ancak, işgal öncesi döneme özgü olan bu entellektüel arayışın, Birinci Dünya Savaşı sonrası gelişimi oldukça farklıydı. Zira, liberal özgürlük ve burjuva demokrasisini çağdaş bir Arap devleti metni içinde ve Batı orijinli olarak irdelleyen görüşlerin yerini, işgalci güçlere

reaksiyoner olarak gelişen, popülist ve sıklıkla saldırgan olan fikirler almaktaydı (TIBI, 1981: 90). En önemlisi de pan-Arap ideolojinin gelişme içinde olmasıydı. Bu ideolojiyi açık bir şekilde ifade eden en önemli kişi Sati al-Husri (1880-1968) idi. Al-Husri'nin Arap milliyetçiliği doktrini, 1960'lara kadar etkisini sürdürdü ve Baas Partisi'nin ve Nasırcıların popülarize ederek savundukları pan-Arap ideolojinin temeli oldu (TAYLOR, 1988: 40).

Sati al-Husri'ye göre, politik birlik üzerinde dinin etkisi konusunda tarihe kısaca göz atıldığında görülecektir ki, yalnızca sınırlı bir alanda ve kısa bir süre zarfında Ortaçağ dışarıda tutulmak kaydıyla, dünya dinleri farklı dilleri konuşan insanların birleşmeleri noktasında başarılı olamamışlardır. İslam dünyasında da politik birlik koşullarının değişkenliği ile başaramamıştır. Gücünün ve başarısının zirvesinde olan Abbasi Halifeliği bile, politik önderliği altında bütün Müslümanları birlik altında toplayamamıştır. İslam dini yayıldıkça birlik azaldı ve bundan sonra da bu yönde bir birlikteliğin olması mümkün değildir. O halde İslam birliği ilkesi gerçekleştirilmesi mümkün olmayan bir idealdir ve Araplar açısından da önemli olan Arap birliğidir ki, bu ideal için gerekli koşullar mevcuttur. Zira, Araplar dinsel ve dilsel ortaklık noktasından hareketle böylesi bir birlikteliği gerçekleştirecek güce sahiptirler (HUSRI, 1962: 148-151).

Al-Husri'de merkezi terim milliyettir ve ortak dil ve tarihsel tecrübeden doğar. Bu yüzden Husri'ye göre gerçek özgürlük, anayasal garantilerden ve parlamenter demokrasiden değil, milli birliğin başarılmasından ve milli ethosun keşfedilmesinden gelir (TAYLOR, 1988: 40).

Al-husri'nin fikirleri Abdul Rahman al-Bazzaz (1913-1973) ve Michel Aflaq tarafından geliştirildi. Bazzaz'a göre İslam, öncelikle Arapların dinidir ve bu fikri destekleyecek birçok ifadeye Kutsal Kitap'ta rastlamak mümkündür. Bazzaz'ın "İslam and Arab Nationalism" adlı makalesinde yer verdiği ve üzerinde önemle durduğu ayetler şunlardır:

İbrahim Suresi 4. ayet: "Ve Biz, her gönderdiğimiz peygamberi, onlara apaçık anlatsın diye, ancak bulunduğu kavmin diliyle konuşarak gönderdik." Bakara Suresi 143. ayet: "Biz, sizi doğru bir yola çıkarıp, orta yolda yürüyen bir ümmet kıldık ki, siz bütün insanlara şahitler olasınız. Peygamber de sizin üzerinize şahit olsun." Yusuf Suresi 2. ayet: "Biz, o Kitabı anlayasınız diye Arapça bir Kur'an olarak indirdik." Duhan Suresi 58. ayet: "Biz Kur'anı ancak senin dilinle kolaylaştırdık. Umulur ki öğüt alsınlar." Cuma Suresi 2. ayet: "O Allah'dır ki, ümmiler içinden kendilerine bir peygamber gönderdi. Üzerlerine O'nun ayetlerini okuyor ve onları temize çıkarıp, fikirlerini açıyor, kendilerine kitap ve hikmet öğretiyor..." Tevbe Suresi 128. ayet: "Andolsun ki size, içinizden gayet izzetli bir Resul geldi. Zorlanmanız O'na ağır geliyor" (BAZZAZ, 1962: 176-177).

Benzer bir yaklaşımı Michel Aflaq'da da görmek mümkündür. Bir Hıristiyan olan Aflaq, İslamı bir Arap hareketi olarak değerlendiriyordu ve Muhammed'in Arap milletinin yaratılmasındaki önemi üzerinde ısrarla durmaktaydı. Düşüncelerini politik bir platforma da taşıyan Aflaq, 1943'te Baas Partisi'ni kurdu ve 1950'de Akram Hourani'nin Sosyalist Partisi ile birleşmenin de etkisiyle Arap sosyalizmi kavramını pan-Arap ideolojisiyle uyumlaştırma çabası içine girdi (TAYLOR, 1988: 41).

Dönemin önemli ideologlarından biri olan ve Beyrut Amerikan Üniversitesi öğrencileri üzerindeki etkisi ile tanınan Quastantin Zuraiq de Arap milliyetçiliğinin önde gelen savunucuları arasında yer almaktaydı (SALEM, 1994: 46). Zuraiq'e göre din, geçmişten miras kalan en önemli güçtü ve Muhammed Peygamberin öncülüğünde büyük bir yaygınlık kazanan İslam dini de öncelikle Arap kültürünü ciddi boyutlarda şekillendirmişti. Dolayısıyla, Arap kültürünün önemli bir parçası haline gelen İslam dininin gerçekleri araştırılmalı ve bu doğrultuda Arap milletinin daha gerçekçi anlaşılması sağlanmalıydı (ZURAIQ, 1962: 167, 169).

Görüldüğü gibi, Birinci Dünya Savaşı sonrası Arap entellektüeller arasında yaygın olan milliyetçilik formu pan-Arap ideolojisiye dayanmaktaydı. Bu ideolojinin revaçta olmasının nedenlerinden biri hiç şüphesiz Filistin'in içinde bulunduğu durumdu (PORATH, 1986: 162). Filistin topraklarındaki belirsizlik ve Yahudi göçünün ciddi boyutlara varması, Arap milliyetçi düşüncesinde pan-Arap ideolojinin önem kazanmasına neden olmaktadır.

6. Politik Platformda Milliyetçilik

1948 yılında İsrail devletinin ilan edilmesiyle, pan-Arap ideoloji Arap devletlerinde politik bir araç olma yoluna girdi. Arap milliyetçiliği orta sınıf üzerine oturtulmaya çalışıldı, doğrudan doğruya dünyevileşmeye yönelme ve pan-Arap birliği için toplumsal devrim ileri sürüldü. Yeni radikal milliyetçiliğin ilkeleri doğrultusunda bazı Arap ülkelerindeki elit subaylar iktidarları ele geçirmeye başladılar. 1952'de Mısır'da Nasır, 1955'de Suriye'de Baas Partisi, 1958'de Irak'ta Abd al-Karim al-Qasim iktidarı ele geçirdi. Lübnan, Ürdün, Sudan, Yemen ve Libya'da da geleneksel iktidarlar düşme noktasına geldi. Yeni milliyetçiliğin en önemli ismi ve demagogu da Nasır oldu (SALEM, 1994: 41).

Haziran 1952 Devrimi'ni takiben ülkenin lideri olarak ortaya çıkan Gamal Abdul Nasser ile Mısır'da pan-Arabizm resmi bir doktrin haline getirildi. Arap ülkeleri arasında tarihsel bağların ve ortak düşmanların bulunduğu temel fikrinden hareket eden Nasır, görüşlerini diğer Arap ülkelere yaydı ve Arap birliğinin gerçekleşmesi yolunda öncü oldu. Fikirlerine destek sağlamak amacıyla da, sosyal eşitliğe elverişli bir politika aracı olarak gördüğü Arap sosyalizmini öne çıkardı (TAYLOR, 1988: 42). Elbette, Nasır'ın Arap birliği

yolundaki gayretlerinin politik bir amacı da vardı. Özellikle Sovyetler Birliği'nin destekleyici politikalarıyla daha da önem kazanan Mısır, bölgede lider ülke konumuna yükselme amacına yöneldi. Dolayısıyla pan-Arap ideoloji dayanaklı milliyetçilik, Nasır'ın üzerinde önemle durabileceği en önemli politik araç oldu (HAMMOND, 1972: 20). Ancak, 1967 Arap-İsrail Savaşı'ndan sonra Nasır'ın fikirleri ve bu doğrultudaki çabaları popülaritesini yitirdi. Aynı zamanda, 1967 yılına kadar kurulmuş olan ve Arap ülkeleri arasında ekonomik ve siyasal dayanışmayı öngören örgütlenmelerin faaliyetleri sekteye uğradığı gibi, bu tarihten sonra kurulan örgütlenmeler de belirgin bir başarı elde edemediler. Hiç şüphesiz bu oluşumlardan en önemli olanı 11 Mayıs 1945'de kurulan Arap Birliği Örgütü idi. Arap tarihinin şanına vurgu yapan Örgüt'ün temel amaçları içinde Arap ülkeleri arasında ekonomik ve siyasi birliklik sağlamanın yanında, üye ülkelere yönelik saldırılar karşısında ortak hareket etme de vardı. Böyle olmakla birlikte Örgüt'ün ekonomik ve siyasal başarısı oldukça sınırlı kaldı (ARAFAT, 1998: 313, 333).

Arap Birliği Örgütü dışında, 13 Ağustos 1964'de imzalanmış olan ve ortak gümrük tarifelerini amaç edinmiş olmasına rağmen konu hakkında herhangi bir ilerleme sağlayamamış olan Arap Ortak Pazarı Antlaşması, 1968'de imzalanan ve gerektiğinde petrolü bir silah olarak kullanmayı amaç edinen Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri Örgütü'nün kurulmasına ilişkin antlaşma ve nihai hedefi tek milli para olan Arap Para Fonu Antlaşması yürürlüğe girmiştir (KARLUK, 1998: 133, 355, 493).

Yukarıda ifade edilen örgütlenmelerin belirgin tek başarısı 1989 yılında Yemen'in birleşmesini sağlayacak ortamı hazırlamış olmalarıydı. Sözü geçen örgütlenmelerin başarılarının düşük olmasının en önemli nedeni Arap devletlerinin bölgesel politikalar açısından farklı bakış açılarına sahip olmaları ve bu ülkeler arasında ciddi ekonomik ve siyasal dengesizliklerin bulunmasıydı. Üstelik, 1990'da ilk kez bir Arap devletinin diğer bir Arap devletini işgal etmesiyle sonuçlanan Kuveyt Bunalımı ve 1991'de Madrid'te başlayan Arap-İsrail barış görüşmeleri birlik yolundaki çalışmalarını sekteye uğrattı (AHMAD, 2000: 37-39).

7. Arap Milliyetçiliğinde Dönüm Noktası: 1967'den Günümüze

1950'li yıllara kadar Arap milliyetçiliği konusunda doktriner çalışmalar yapan entellektüeller mevcut oldu. Bu tarihlerden sonra ise konu tamamen politik bir platform içinde gündemde kaldı ve zaten fikir bazında yeni açılımlara ve değerlendirmelere yönelecek milliyetçiler de olmadı.

Pan-Arap ideoloji de 1967 Arap-İsrail Savaşı'ndan sonra önemini yitirdi. Savaşın Arapların yenilgisiyle sona ermesi ve kısa bir süre sonra da Mısır'ın İsrail ile anlaşma yoluna gitmesi sonucu Arap birliği gerçekleşmesi mümkün

olmayan bir ideal haline dönüştü (HANANIA, 2000, 1). Üstelik, Anwar al-Sadat yönetiminde Mısır milliyetçiliği yeniden canlandırıldı ve 1970'lerin sonuna doğru Arap dünyasından kopuş süreci hızlandı (TAYLOR, 1982: 10). Mısır, Filistin Kurtuluş Örgütü'nün faaliyetlerine sınırlı bir destek verdi ve Lübnan içindeki sivil savaşa da ilgilenmedi. Körfez'e yönelik politikalar geliştirildi ve Batı ile ittifakın yollar arandı (BAYOMI, 2000: 18).

Arap ülkeleri arasındaki bu bölünmüşlük, halkın Arap kimliği konusundaki yaklaşımına da yansdı. Her ne kadar Filistin sorununa karşı duyarlı olursa da, milyonlarca insan aynı dili konuşup, aynı kültürü paylaşmasına rağmen, ortak bir Arap kimliği hissinin yaşatıldığını söylemek mümkün değildir (AMIN, 1978: 10).

1980'lerin sonlarında "intifada" hareketine duyulan sempati Arap halkı açısından birlik hissini canlandırdı ise de, en basit örneğiyle Kuveyt bunalımının da gösterdiği gibi, politik bir birleşmenin mümkün olamayacağı ortaya çıktı. Yanı sıra, 1990'ların sonuna doğru Arap toplumu da artan bir hızla kutuplaştı. Üstelik, kontrolden çıktığına inanılan Batılılaşma sürecine karşı dinsel radikalizmin öncülük ettiği popüler bir reaksiyonun yanında, petrol üretim artışının yol açtığı ticari patlama ve endüstrileşmenin sonucu devlet içi teknokrasinin büyümesiyle elit seviyede de ciddi bir depolitizasyon yaşanmakta (KERR, 2000:1).

Şimdilerde Arap milliyetçi düşüncenin üzerinde durması gereken birkaç kavram var: İslam, Arap kültür ve değerleri ve Batılılaşma. Buna rağmen, Filistin'in "Arap halkının en temel meselesi" olduğu yönünde slogan düzeyinde bir yaklaşım Arap milliyetçiliğinin eksenini olmaya başladı (YAHYA, 2000: 9). Dolayısıyla "siyonist düşman", Arap milliyetçiliği açısından "öteki"nin belirlenmesinde temel faktör olma yolunda.

Sonuç

19. yüzyılda milliyetçiliğin etnik-dilsel temelde tanımlanmış olmasının, birçok topluluğu milletleşme amacına yönelttiği bilinmektedir. 20. yüzyılın sonları itibariyle Balkanlarda yaşanan gelişmeler, Doğu tipi olarak adlandırılan milliyetçilik formunu tekrar gündeme getirdi. Bununla birlikte, Avrupa Birliği gibi önemli bir siyasal ve ekonomik bütünleşmenin millet / milliyetçilik gibi kavramların ve buna dayalı ideolojilerin akıbetinin ne olacağı konusunu tartışmaya açtı. Böyle olmakla birlikte, milliyetçilik ideolojisinin dışladığı, kendinden saymadığı veya daha doğru bir ifadeyle her topluluğun diğerlerine oranla kendinde özgün olarak bulunduğu inandığı, vazgeçilemez, müdahale edilemez değerlere sahip oldukları inancı çerçevesinde dışarıda tutulan bir "öteki" mutlaka vardır. Hatta Avrupa Birliği'nin dahi böylesi bir yaklaşımla

değerlendirilmesi gerektiği üzerinde duran görüşler yadsınamayacak kadar çoktur.

Konuyu Arap dünyası açısından değerlendirdiğimizde ilk ifade edilmesi gereken, Arap milliyetçiliğinin Osmanlı ve Batı karşıtı düşüncelerle ifade edilmeye başlanmış olduğudur. Kültürel uyanma gerekliliğinin eşlik ettiği kendine yeterlik hissinin temel dayanağı, 19. yüzyıl milliyetçilik düşüncesinin gözde kavramı olan "biriciklik"ti. Herkesin biricik olduğunu iddia ettiği bir dönemde Araplar da söyleyecek bir şeyler buldular elbette. Üstelik, dünya haritasında hatırı sayılır bir yaygınlığa sahip olan İslam dininin Arap öznesini temel alan yorumunun da milliyetçilik konulu çalışma ve aktivitelere önemli bir güç sağlayacağı gözden kaçırılmadı.

Entellektüel sahada boy gösteren milliyetçiliğin kısa sürede politik bir argüman haline gelmesi sağlandı. Pan-Arap ideolojinin 1960'ların sonuna kadar gündemde kalma nedenlerinden biri de buydu. 1967 tarihi ise, bir dönüm noktası gibi, pan-Arap ideolojinin çöküşünün ve tek tek Arap ülkelerinin kendilerine özgü milliyetçiliklerinin başlangıcı işaret etmekteydi. Kendine yeterlik ve biricikliğin petrol rezervlerine endekslediği ve Batı ile uzlaşma arayışlarının başladığı bir dönem girildi.

Bugün itibariyle Arap milliyetçiliğini tanımlamak mümkün değildir. Daha doğrusu, Arap milliyetçilerinin önünde açıklığa kavuşturulması gereken üç temel konu vardır: Filistin sorunu, İslam ve Batılılaşma. Filistin konusunda sürekli bir banşa ulaşılması, etkisini oldukça kaybetmiş olan pan-Arap ideolojinin sonunu hızlandıracaktır. İslam ise, Batılılaşma ve/veya modernleşme ile aynı çerçevede değerlendirilmesi gereken bir konu. Tercihin yönü, yani radikal İslam ile modernleşme arasındaki tercih veya uyum Filistin sorununun geleceği ile birlikte Arap milliyetçiliğinin içeriğini belirleyecektir.

Kaynakça

- AHMAD, A. Youssef (2000), "Ortadoğu'da Çatışan İttifaklar," NORTON, A. Richard (ed.), *Yeni Yönelimler* (İstanbul: Bûke Yayınları): 31-39.
- AHMED, Jamal M. (1960), *The Intellectual Origins of Egyptian Nationalism* (London: Oxford University).
- AL-ALAYILI, Abdullah (1962), "What is Arab Nationalism," HAIM, Sylvia G. (ed.), *Arab Nationalism* (Berkeley and Los Angeles: University of California): 120-127.
- AL-BAZZAZ, Abd al-Rehman (1962), "Islam and Arab Nationalism," HAIM, Sylvia G. (ed.), *Arab Nationalism* (Berkeley and Los Angeles: University of California): 173-188.
- AL-HUSRI, Saû (1962), "Muslim Unity and Arab Unity," HAIM, Sylvia G. (ed.), *Arab Nationalism* (Berkeley and Los Angeles: University of California): 147-153.
- AMIN, Samir (1978), *The Arab Nation* (London: Zed Press Ltd.).
- ANDERSON, Benedict (1995), *Hayali Cemaatler* (İstanbul: Metis Yayınları, 2. Baskı) (Çev.: İ. Savaşır).
- ARAFAT, Mohammed (1998), "Arap Birliği Örgütü," *Balkan Araştırmaları*, 98/1: 312-333.

- BALIBAR, Etienne / WALLERSTEIN, Immanuel (1993), *İrk Ulus Sınıf* (İstanbul: Metis Yayınları) (Çev.: N. Ökten).
- BAYOMI, Khaled A. M. (2000), "Nahdah Visions and Political Realities in the Arab East-the Inevitable War!," <http://www.hf.ulb.no/institutter/smi/proj/Bayomi.html>, 1-22.
- CLEVELAND, William L. (1971), *The Making of an Arab Nationalist Ottomanism and Arabism in the Lifeland of Satu Al-Husri* (New Jersey: Princeton University).
- CONNOR, Walker (1994), "A Nation is a Nation, is a State, is an Ethnic Group, is a...." HUTCHINSON, John / SMITH, Anthony D. (eds.), *Nationalism* (Oxford: Oxford University).
- DAR EL MEŞRIK (1973), *El Muncid El Luge*, (Beirut).
- DAR EL MEŞRIK (1976), *El Muncid Fi El Alam*, (Beirut).
- DAWN, Ernest (1991), "The Origins of Arab Nationalism," KHALIDI, R. / ANDERSON, L. / MUSLIH, M. / SIMON, R. (eds.), *The Origins of Arab Nationalism* (New York: Columbia University).
- ERÖZDEN, Ozan (1997), *Ulus-Devlet* (Ankara: Dost Kitabevi).
- GELLNER, Ernest (1992), *Uluslar ve Ulusçuluk* (İstanbul: İnsan Yayınları) (Çev.: B. E. Behar; G. G. Özdoğan).
- GUIBERNAU, Montserrat (1997), *Milliyetçilikler* (İstanbul: Sarmal Yayınları) (Çev.: N. Domaniç).
- HADDAD, William W. (1997), "Nationalism in the Ottoman Empire," HADDAD, William W. / OCHSENWALD, William (eds.), *Nationalism in a Non-National State* (Columbus: Ohio State University).
- HAMMOND, Paul Y. (1972), "An Introductory Perspective on the Middle East," HAMMOND, Paul Y. / ALEXANDER, Sidney S. (eds.), *Political Dynamics in the Middle East* (New York: American Elsevier).
- HANANIA, Ray (2000), "Arab Nationalism: Still A Viable Solution," <http://www.hanania.com/columns/col10027.htm>, 1-2.
- HOBBSAWM, Eric J. (1995), *Milletler ve Milliyetçilik* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2. Baskı) (Çev.: O. Akinhay).
- HUDSON, Michael C. (1977), *Arab Politics* (New Haven and London: Yale University).
- KARLUK, Rıdvan (1998), *Uluslararası Ekonomik Mali ve Siyasal Kuruluşlar* (Ankara: Turhan Kitabevi).
- KERR, Malcolm (2000), "Arab Nationalism: Is it Obsolete?," http://www.aub.edu.lb/themes/1999/Kerr/arab_nationalism.html, 1-2.
- KOHN, Hans (1969), *The Idea of Nationalism* (Toronto: The MacMillan, 2. Baskı).
- KÖKER, Levent (1995), *Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Baskı).
- KRAMER, Martin (1996), *Arab Awakening and Islamic Revival* (New Brunswick and New Jersey: Transaction Publishers).
- KÜRKÇÜOĞLU, Ömer (1982), *Osmanlı Devletine Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi 1908-1918* (Ankara: AÜSBF Yayınları).
- MUSTAFA, Muhammad O. (2000), "Arab Nationalism has had its say," http://memites.com/issue98-42/opin/arab_nationalism.htm, 1.
- ÖĞÜN, S. Seyfi (1993), "Dünden Bugüne Ortadoğu'da Milliyetçilik Hareketleri," ŞEN, Sabahattin (ed.), *Su Sorunu, Türkiye ve Ortadoğu* (İstanbul: Bağlam Yayınları): 101-121.
- PFUFF, William (1994), *The Wrath of Nations* (New York: Simon and Schuster).
- PORATH, Yehoshua (1986), *In Search of Arab Unity 1930-1945* (London: Frank Cass and Company Ltd.).

- RABBATH, Edmond (1962), "The Common Origin of the Arabs," HAIM, Sylvia G. (ed.), *Arab Nationalism* (Berkeley and Los Angeles: University of California): 103-119.
- RIDA, Reshid (1962), "Islam and the National Idea," HAIM, Sylvia G. (ed.), *Arab Nationalism* (Berkeley and Los Angeles: University of California): 75-77.
- SAFRAN, Nadav (1961), *Egypt in Search of a Political Community* (Cambridge, Mass: Harvard University).
- SALEM, Paul (1994), *Bitter Legacy, Ideology and Politics in the Arab World* (New York: Syracuse University).
- SHAIKH, Anwar (2000), "The Islamic Culture," <http://www.hindutva.org/AnwarShaikh/culture/IslamicCulture.html>, 1-5.
- SMITH, Anthony D. (1994), *Milli Kimlik* (İstanbul: İletişim Yayınları) (Çev.: Bahadır Şener).
- TAYLOR, Alan R. (1982), *The Arab Balance of Power* (New York: Syracuse University).
- TAYLOR, Alan R. (1988), *The Islamic Question in Middle East Politics* (Boulder and London: Westview).
- THE ARAB GOVERNMENT OF THE HIJAZ (1962), "Vindication of Arab National Rights," HAIM, Sylvia G. (ed.), *Arab Nationalism* (Berkeley and Los Angeles: University of California): 94-96.
- TIBI, Bassam (1981), *Arab Nationalism* (New York: St Martin's).
- YAHYA, Muhammad (2000), "A Criticism of the Idea of Arab Nationalism," <http://al-islam1.org/al-tawhid/arabnationalism.htm>, 1-20.
- ZURAIQ, Quastantin (1962), "Arab Nationalism and Religion," HAIM, Sylvia G. (ed.), *Arab Nationalism* (Berkeley and Los Angeles: University of California): 167-171.